

EPIKTÉTOSZ *KÉZIKÖNYVECSKE* CÍMŰ MŰVÉNEK MAGYAR FORDÍTÁSAI

THE HUNGARIAN TRANSLATIONS OF THE *ENCHIRIDION* OF EPICTETUS

VERMES ALBERT¹

Absztrakt: Epiktétosz *Kézikönyvecske* című műve mintegy négy évszázada olvasható különböző magyar fordításokban. E fordítások hosszú időn keresztül szolgáltak a művelt laikus közönség támaszaként és morális útmutatójaként nehéz időkben, mígnem a 21. század elején megszületett a mű eredeti olvasóközönségét és funkcióját is szem előtt tartó, a filológiai pontosság igényével írott magyar szövegváltozat. Tanulmányom ezen klasszikus filozófiai mű magyar fordítástörténetét vázolja fel röviden.

Kulcsszavak: Epiktétosz, *Kézikönyvecske*, magyar fordítás, fordítástörténet

Abstract: The *Enchiridion*, or *Handbook*, of Epictetus has been available in various Hungarian translations for about four centuries. For a long time, these translations served as a moral support and guide for educated lay readers in difficult times, until at the beginning of the 21st century the first philologically accurate Hungarian version of the text was produced. In my study I briefly describe some aspects of the Hungarian translation history of this classic philosophical work.

Keywords: Epictetus, *Enchiridion*, Hungarian translation, translation history

1. Bevezetés

A kései sztoikus, görög nyelven tanító filozófus, Epiktétosz *Kézikönyvecske* című műve az antik görög filozófia egyik kiemelkedő jelentőségű alkotása, amely csaknem két évezrede az európai műveltség egyik alpműve. A középkorban számos latin nyelvű fordítása készült, és évszázadok óta olvasható különböző európai nyelveken írott fordításokban is. Első teljes magyar nyelvű fordítása valószínűleg 1628-ban született, amely töredékesen, kéziratos formában maradt fenn. Ezt a 19. században

¹ VERMES ALBERT
Eszterházy Károly Katolikus Egyetem
Anglisztika, Amerikanisztika és Germanisztika Intézet
Anglisztika és Amerikanisztika Tanszék
3300 Eger, Egészségház u. 4.
vermes.albert@uni-eszterhazy.hu

két újabb fordítás követte, amelyek immár nyomtatásban is megjelentek. Első modern szövegváltozata, amely 1942-ben jelent meg, számos kiadást megért a 20. század folyamán. A legfrissebb, 21. századi magyar fordítás pedig, amely 2014-ben született, immár filológiai szempontból is jelentős előrelépést jelent a mű magyar változatainak sorában. Tanulmányomban ezen klasszikus filozófiai mű magyar fordítástörténetének vázlatát nyújtom, miközben e történet néhány aspektusát is megpróbálom röviden értelmezni. Ez az írás azonban csak egy téma feldolgozásának kiindulópontját adja; a szövegek részletes elemzése és az esetleges fordításelméleti tanulságok levonása a jövő feladata.

2. Epiktétosz élete és műve

A késő sztoikus filozófia egyik legnagyobb alakja, Epiktétosz i. sz. 50 körül született a Phrügia tartománybeli Hierapoliszban, a mai Törökország területén. Élete első évtizedeit rabszolgaként töltötte. Neve (ἐπίκτητος) is azt jelenti: 'szerzett'. A legenda szerint egyik gazdája szándékosan eltörte a lábát, ami után élete végéig sánta maradt. Később egy Neró császár mellett magas állást betöltő hivatalnok, Epaphroditosz tulajdonába került, aki maga is felszabadított rabszolga volt, és aki lehetővé tette számára, hogy a neves sztoikus filozófusnál, Musonius Rufusnál tanuljon. Epaphroditosz 68 táján felszabadította Epiktétoszt, aki ezután Musonius Rufus támogatása mellett maga is tanítani kezdett. 89-ben Domitianus római császár kitiltotta a filozófusokat Rómából és Itáliából, ezért Epiktétosznak is mennie kellett. Nikopoliszban telepedett le, és itt alapította meg saját iskoláját. Messze földön elismert filozófus volt, és ha hinni lehet a beszámolóknak, még Hadrianus császár is személyesen is hallgatta előadásait Nikopoliszban. Ennek ellenére 135-ben bekövetkezett haláláig szegénységben, egyszerű körülmények között élte a tanításnak szentelt életét (Hendrik 2018: 12–13).

Epiktétosz mellett a késő sztoa két másik legjelentősebb alakja Seneca és Marcus Aurelius volt. Míg ők hatalommal, befolyással és vagyonnal bíró emberek voltak, Epiktétosz rabszolgának született, és egész életében szegény maradt. Ennek fényében nem meglepő, hogy etikai filozófiájának középpontjában az ember belső szabadságának és morális integritásának gyakorlati megvalósítása áll. Az erkölcsi autonómia, az ember belső szabadságának alapja tanítása szerint a tőlünk függő és a tőlünk nem függő dolgok megkülönböztetése, és ez utóbbiaknak mint számunkra közömbös tényezőknek a kizárása az erkölcsileg jó vagy rossz dolgok köréből. A jónak és a rossznak csakis a tőlünk függő dolgok körén belül van értelme.

Epiktétosz filozófiáját elsősorban tanítványa, Arrianosz révén ismerjük, aki i. sz. 108 körül hallgatta az előadásait. Epiktétosz maga nem írta le gondolatait, ezért mindkét műve, a *Beszélgetések* (*Diatribai*), valamint a *Kézikönyvecske* (*Enkheiridion*) is csak Arrianosz feljegyzéseiből maradt ránk. A *Beszélgetések* nyolc könyvét Arrianosz feltehetőleg 108-ban jegyezte le. Ezek közül csak az első négy maradt fenn, azonban ez a korpusz így is az egyik legterjedelmesebb sztoikus forrás, amely ma rendelkezésre áll (Hendrik 2018: 14).

A *Kézikönyvecske*t 125 körül írhatta Arrianosz. Ebben Epiktétosz tanításainak egyfajta „népszerű, de ugyanakkor tudományos, a kialakult terminológiát pontosan tükröző” összefoglalását adta. (Keserű 1963: 5). A mű címe szó szerint annyit jelent: ’kéznél levő, kézben tartható eszköz’. Ez a szó eredetileg a katonák kézfegyverére, a törre utal, amelynek éppúgy mindig kéznél (*prokherion*) kell lennie, mint a műben kifejtett gondolatoknak. Arrianosz a művet talán magának írta emlékeztetőül, illetve azoknak a tanítványoknak, akik ismerik már ugyan a sztoikus elmélet alapvető tanításait, de csak most kezdik el alkalmazni azokat (Hendrik 2018: 19–20). A *Kézikönyvecske* a megírásától kezdve az egyik legnépszerűbb filozófiai mű volt. Marcus Aurelius is olvasta, és számos helyen idézi is Epiktétoszt *Elmélkedések* címmel fennmaradt naplóiban (Hendrik 2018: 20).

A középkori Európában azonban már majdnem ismeretlen volt Epiktétosz, szemben például Senecával, aki a keresztény műveltségben is jól ismert név volt. Ennek oka lehetett az is, hogy míg Seneca latinul írt, addig Epiktétosz művei görög nyelven íródtak. Epiktétoszt a 15. sz. második felében fedezte fel újra Európa, amikortól kezdve sorban jelentek meg az *Encheiridion* majd a *Diatribai* latin fordításai, illetve párhuzamos latin és görög nyelvű kiadásai (Keserű 1963: 4).

3. A *Kézikönyvecske* görög, latin és nemzeti nyelvű kiadásai

Ami a forrásszövegeket illeti, a *Beszélgetések* négy fennmaradt könyvéhez az elsődleges forrás a 11. századból származó, ma Oxfordban található *Bodleian* kézirat. 1798–1800-ban jelent meg Johannes Schweighäuser mérvadó ötkötetes teljes Epiktétosz-kiadása, amely a görög szövegek és azok latin fordításai mellett Szimplikiosz 6. századi kommentárját is tartalmazza. Heinrich Schenkl 1894-ben, majd 1916-ban Lipszében jelentette meg az általa gondozott szövegkiadást.

A *Kézikönyvecske* első kéziratosa latin nyelvű fordítását Niccolò Perotti készítette 1450-ben. Nyomtatásban először Angelo Poliziano 1479-es latin fordítása jelent meg Bolognában 1497-ben. Ez hatalmas népszerűsége tett szert, és hamarosan követték a különböző nemzeti nyelveken készült fordítások. A Poliziano szövege alapján készült német változat Jacobus Schenk tollából 1534-ben jelent meg Bázelen, majd sorra készültek a francia, angol, holland és egyéb nemzeti nyelveken készült kiadások is.

Epiktétosz és általában a sztoikus filozófia a flamand humanista, Justus Lipsius (1547–1606) által elindított neosztoikus mozgalom révén vált szélesebb körben ismertté Európában a 16. sz. végén. A neosztoicizmus a kereszténység és a sztoikus etika tanításait igyekezett összeegyeztetni, elsősorban Seneca gondolataira támaszkodva. Lipsius műveit egész Európában olvasták, így Magyarországon is. Ennek eredményeként több 16. századi műben is felbukkantak magyar nyelvű Epiktétosz-szövegrészletek, és hatása tetten érhető „a stoikus irány reprezentatív magyar költője” (Klaniczay 1960: 54), Rimay János (c. 1570–1631) műveiben is, amelyekben számos epiktétoszi gondolat jelent meg.

Epiktétosz írásai 1585 óta Magyarországon is megjelentek latinul (Klaniczay 1960: 41), és az 1590-es évektől kezdve, amikor egyre többen megismerkednek Justus Lipsius munkáival és tanításaival, Magyarországon is lehet sztoikus irányzatról beszélni (Klaniczay 1960: 42). Lipsius és a sztoikus írók művei a magyar főúri és nemesi könyvtárakban is megtalálták helyüket (Klaniczay 1960: 47). Ekkor még sok helyütt, így az erdélyi unitáriusoknál vagy pl. Rimay költészetében is előnyben részesítették Epiktétoszt a későbbi jezsuita változat „keresztény Senecájával” szemben (Keserű 1966: 19).

A *Kézikönyvecske* első teljes magyar fordítása Thordai János kolozsvári unitárius lelkész munkája, valószínűleg 1628-ból, amely töredékesen, kéziratos formában maradt fenn. Két évszázaddal később, 1825-ben jelent meg Pesten Mokry Benjamin magyar változata, amit 1894-ben követett Vajda Károly Fehértemplomban kiadott fordítása. Modern szövegváltozatai közül az első Sárosi Gyula 1942-es fordítása. Ennek a szövegnek Zsolt Angéla szerkesztésében készült új kiadása 1978-ban látott napvilágot Steiger Kornél utószavával és jegyzeteivel ellátva. Steiger volt az később, aki a legfrissebb magyar fordítást is készítette 2014-ben. A következőkben ezen klasszikus filozófiai mű magyar fordítástörténetének néhány aspektusát próbálom röviden áttekinteni.

4. A magyar fordítások

4.1. Thordai János fordítása

Thordai János (c. 1597–1636) kolozsvári unitárius lektor, fordító, szerkesztő és lelkész tanulmányait a kolozsvári unitárius kollégiumban, majd az Odera menti Frankfurt kálvinista egyetemén végezte. 1626-tól a kolozsvári kollégium lektora, 1634-től Kolozsvár unitárius lelkésze volt. Szerkesztője volt az egyik legteljesebb, 1632-ben kiadott unitárius énekeskönyvnek, melyben három zsoltára is olvasható. 1627-ben magyarra fordította Dávid király százötven zsoltárát (Kenyeres 1967–1994). Ez a zsoltárgyűjtemény, bár nyomtatásban akkor nem jelent meg, és csak kéziratos formában terjedt, a század második felében nagyon népszerű volt. Méltán volt az, hiszen „Szenczi Molnár Albert és Bogáti Fazekas Miklós magyar zsoltáros könyve mellett ebben a nemből ez a teljes fordítás a legjelentősebb vállalkozás reneszánsz-kori irodalmunk történetében” (Keserű 1963: 18). Ez az időszak, a 17. század eleje-közepe volt az, amikor a kolozsvári unitárius polgárság jellegzetesen reneszánsz műveltsége igazán virágzott (Keserű 1966: 15). Ekkor jelent meg Kolozsvárott Epiktétosz Francken–Heltai-féle latin kiadása, és ekkor született a *Kézikönyvecske* magyar (Thordai–Abrugyi-féle) humanista kiadásának terve is (Keserű 1966: 17).

Epiktétosznak, a „jámbor görög filozófusnak [...] szép és igen hasznos, az jó erkölcsről írott kézben hordozó könyvecskéjét” Thordai feltehetőleg 1628-ban fordította le. A fordítás nyomtatásban nagy valószínűséggel nem jelent meg, és mindössze két hiányos kéziratos változata került elő a 20. század elején. Ezek közül az egyik, a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött szöveg (az ún. Abrugyi-kézirat) a második világháború végén elpusztult, szerencsére azonban másolatban néhány részlete ennek is megmaradt egy 1902-es ismertetésben (Keserű

1963: 6). A másik, szintén töredékes kézirat 1903-ban került elő, amikor a kéziratot tartalmazó kolligátumot egy Todoreszku Gyula nevű gyűjtő megvásárolta egy bécsi antikváriustól (Keserű 1963: 13). Ekkor a kézirat még egybe volt kötve a *Kézikönyvecske* 1585-ös, Francken-féle latin fordításával, amelyet a kolozsvári Heltai-nyomda készített. A kéziratot Todoreszku átengedhette az akkori Nemzeti Múzeum Könyvtárának (később Országos Széchényi Könyvtár), a nyomtatvány pedig azután a hagyatéka részeként az Akadémiai Könyvtár tulajdonába került (Keserű 1963: 13). A kézirat és a nyomtatvány fejezetszámozása nem egyezik, viszont mindkettőben lapszéli utalások találhatók a másik fejezetszámaira. Ebből arra lehet következtetni, hogy nem ez a nyomtatvány volt a fordítás fő forrása. Szintén erre utal az is, hogy Thordai fordítása nem tartalmazza a Francken-féle latin változatban olvasható protestáns kommentárokat (Keserű 1963: 13).

E töredékes kéziratot az 1902-es ismertetésben megőrzött részletek segítségével egészítette ki és közölte nyomtatásban Keserű (1963). A kéziratos fordítás az *Epicetusnak Az io erkölczről írott kezben hordozo köniueczkeie* címet viseli. A címet egy magyar nyelven írott bevezető vers, egy hexastichon, majd pedig egy Epiktétosz-életrajz követi. Ez az életrajz szó szerinti fordítása a 16. sz. második feléből és a 17. századból származó több Poliziano-kiadásban latin nyelven közölt életrajznak (Keserű 1963: 14). Ezután következik maga a mű, amely azonban „a 43. rész közepén, egy mondatkezdő őrszóval megszakad” (Keserű 1963: 8). A sepsiszentgyörgyi kéziratból származó kiegészítések az L–LIV. részek címeit, az LV. rész teljes szövegét, illetve a LXIV. rész címét tartalmazzák. A Francken-kiadás utolsó, LXIII. fejezete melletti hivatkozás azonban arra utal, hogy a magyar fordításnak a LXIX. volt az utolsó fejezete (Keserű 1963: 12).

Ebben az írásában Keserű bravúros filológiai érveléssel valószínűsítette Thordai szerzőségét, illetve azt is, hogy a fordítás forrása nem az eredeti görög szöveg volt, hanem Poliziano (Angelus Politianus) latin szövegének valamelyik kiadása. Keserű „részletekig menő azonosságot” mutat ki Thordai szövege és a fentebb már említett Schenk-féle, a Poliziano-fordításon alapuló német változat között, például abban is, hogy az egyes fejezetek élén a mondanivaló lényegét kifejező aforizmaszerű címek olvashatók. Ebből arra következtet, hogy Thordai fordítása is „az olvasók szélesebb rétegének szánt, kiadni tervezett munka” volt (Keserű 1963: 14). Erre utal az is, hogy a Molnár (2009) által közölt, 1629. január 31-i keltezésű levélben Thordai „maga ajánlja fel ezt a munkáját a zsoltárfordításokkal egyetemben a kolozsvári tanácsnak” (Molnár 2009: 263), vagyis a művelt városi polgárságnak.

Keserű következtetését óvatosan megerősíti W. Salgó (2000) is, aki három 16. századi nyomtatvány kolligátumát vizsgálta, amelyet Sebald Heyden nürnbergi iskolájában használtak a görög nyelv oktatására. A kötet egy bejegyzés szerint Dálnoki Nagy Lőrinc tulajdonában volt, aki 1634-ben végzett a kolozsvári Unitárius Kollégium diákjaként, majd Padovában tanult, és 1638-tól a kollégium retorikatanáraként működött. Azt azonban nem lehet tudni, hogy a kötet mikor és hol került a tulajdonába.

E kolligátum első része Hésziodosz *Munkák és napok* című műve görög nyelven, amelyet Frankfurt am Mainban nyomtatott Peter Brubach 1546-ban. Második darabja a *Kézikönyvecske* görög nyelvű szövege, amely 1550-ben készült Löwenben, Bartholomaeus Gravius nyomdájában. Ez a kiadás 62 fejezetre tagolva közli Epiktétosz szövegét, amely után *Imago vitae* címmel egy 15 distichonból álló verset is közöl Gerardus Loppersus latin fordításában. A kolligátum harmadik eleme pedig a *Kézikönyvecske* 1531-es, Bázelen megjelent görög és latin nyelvű kiadása, Cratander nyomdájából. A latin szöveg Poliziano fordítása. A görög szöveg 62, a latin 68 fejezetre van osztva, és ez utóbbiban minden fejezet elején egy rövid, egymondatos összefoglalás található.

A Thordai fordításának elején álló vers forrása, a mondanivaló hasonlósága alapján, a második kolligátum latin verse lehet. Az Epiktétosz-életrajz eredetije pedig kétséget kizáróan a második kolligátumban olvasható latin életrajzi szöveg. Thordai *Kézikönyvecske*-fordításának fejezetcímei a Poliziano-fordításban található címek szó szerinti fordításai, és a fejezetek számozása is nagyrészt megegyezik. Eltérés az LI. fejezettől látható, amelyet a fordító az Abrugyi-kéziratból fennmaradt fejezetcímek tanúsága szerint kettéosztott (W. Salgó 2000: 281). Mindez W. Salgó szerint arra utal, hogy Thordai ezt a kolligátumot használhatta fordítása forrásaként. Azt a kérdést viszont nyitva hagyja, hogy mennyiben támaszkodhatott Epiktétosz művének a kolligátumban található görög avagy latin szövegére (W. Salgó 2000: 282).

Bár nyomtatásban annak idején nem jelent meg, és ez ismertségének és lehetséges hatásának mértékét is nagymértékben korlátozta, kétségtelen tény, hogy Thordai szövege fordításirodalmunk egyik jelentős alkotása. Ahogy Keserű (1963) írására hivatkozva a fordítás szerzőségét véglegesen igazoló Molnár (2009) írja: „ez a munka az első magyar nyelvűre átültetett antik filozófiai írás, és mint ilyen, a magyar bölcsélet történetének egyik nagyon fontos állomása” (262).

4.2. Mokry Benjamin fordítása

Mokry Benjamin (c. 1774–1826) a sárospataki iskola növendéke volt, azután 1804-ben Jénában teológiát, 1805-ben pedig Göttingenben történelmet tanult. Hazatérését követően a pápai evangélikus református főiskolán volt 1805–13 között az egyetemes történelem, a természettan és a klasszika-filológia tanára. Betegeskedése miatt leköszönt tanári állásáról, és Pestre költözött, ahol kizárólag az irodalomnak élt. Élete végén egy görög–magyar szótáron dolgozott, amelyet azonban nem volt ideje befejezni. Több tudós társaságnak is tagja volt (Szinyei 1891–1914).

Fordítása 1825-ben jelent meg Pesten a következő címmel: *Epiktétosznak kézikönyvetskéje, avvagy Az életet akármely állapotban kinek kinek magának tűrhetővé sőt kedvessé tehetésének mestersége*; fordította görög-nyelvből és némelly jegyzéssel, nem különben a’ stoikusoknak erköltsi-tudományjáról való rövid elmélkedéssel meg bővítette Mokry Benjámin. A fordítást egy Előbeszéd és egy rövid Epiktétosz-életrajz előzi meg, utána következik a címben említett „elmélkedés”, amelyben tulajdonképpen a sztoikus etika egyfajta keresztény kritikáját olvashatjuk. A kiadvány végén pedig a könyv előfizetőinek 168 nevet tartalmazó listáját találjuk.

Az előfizetett példányok száma azonban az előfizetők neve után megadott példányszámok alapján ettől jóval több volt.

Forrásszövegét nem adja meg Mokry, így csak következtetni lehet rá abból, amit az Előbeszéd IX. oldalán ír a szöveg felosztásáról: „A’ szakaszoknak számaikra nézve, a’ mellyek Epiktétosban találtnak, rész szerint *a’ régi felosztást*, rész szerint pedig a’ *Heynéét* követtem” (dőlt betűk az eredeti szerint). Heyne nevét egy lábjegyzetben is megemlíti. Biztosat nem állíthatunk, de ez alapján talán Heyne 1776-os kiadása szolgálhatott a fordítás alapjául.

Jó kétszáz év telt el, mióta Thordai fordítása elkészült, és ennyi idő múltán nyilván a nyelv változása is indokoltta tehet egy újrafordítást. Ebben az esetben azonban még az is kétséges, hogy ismerhette-e Mokry Benjamin Thordai szövegét egyáltalán, hiszen az nyomtatásban nem jelent meg, csak kéziratos formában maradt fenn, és azt nem tudjuk, hogy időben és térben meddig terjedt a hatása. Mokry sehol egy szóval sem említi Thordait, ami azt valószínűsíti, hogy nem ismerte a fordítását, és a két szöveg összevetése is alátámasztja ezt a feltevést.

Egyrészt ami a szöveg felosztását illeti, Mokry Heynét követve 52 fejezetre osztotta a szöveget, és ezeken belül összesen 79 paragrafusra, és e paragrafusokban „foglaltatva lévő dolgoknak rövid summát” készített „mindenik § (paragraphus) eleibe, a’ mellyeket úgy lehet nézni, mint meg annyi rövid regulákban foglalt erköltsi Maximákat,” írja a IX. oldalon. (Továbbá a szöveg végére beillesztette még Epiktétosznak halála előtt mondott fohászát, amelyet szintén Arrianosztól idéz.) Thordai szövege, ahogy láttuk, 69 fejezetre van osztva, és e részeket előzik meg rövid összefoglalások, nem az egyes bekezdéseket. Tehát Mokry változata mind felosztásában, mind a rövid összefoglalásokat tekintve eltér Thordai fordításától.

Másrészt Mokry szövegében sehol nem köszönnek vissza azok a szófordulatok vagy szövegszerkesztési megoldások, amelyeket Merényi Varga (1973) a zsoltárfordító Thordai stílusának a *Kézikönyvecske* szövegében is megjelenő jellegzetességeiként emel ki. Sem sajátos szövegbővítéseinek, sem szinonimapárjainak, jelzőinek, fokozásainak, metaforáinak, sem mondatszerkesztési megoldásainak nincs nyoma Mokry szövegében. Ugyanígy nem követi Mokry szövege Thordaiét abban sem, ahogyan ez a keresztény teológiához hajlítja a szöveget. Például míg a XX. fejezetben Thordai az „Angyalok lakodalmához” méltóvá válásról ír, itt a vonatkozó XV. fejezetben Mokry megőrzi az istenekre való utalást. Hasonlóképpen Thordai XXXVI. fejezetében Istent említi, míg Mokry a vonatkozó XXXI. fejezetben szintén többes számban szól az istenekről. Mindezek alapján azt lehet mondani, Mokry nagy valószínűséggel nem ismerte Thordai fordítását, és így ebben az értelemben technikailag nem újrafordításról, hanem eredeti fordításról van szó.

4.3. Vajda Károly fordítása

Vajda Károly (1855–1921) 1860-ig Bécsben nevelkedett, majd 1860-tól 1872-ig Pozsonyban végezte elemi és középiskolai tanulmányait. 1872-től 1875-ig a bécsi, 1875–76-ban a budapesti egyetemen tanult, és 1876-ban tanári oklevelet szerzett la-

tinből és görögből. 1876-tól a budapesti II. kerületi katolikus egyetemi főgimnáziumban helyettes tanár, majd 1879-től rendes tanár a fehértemplomi gimnáziumban. Innen 1898-ban a budapesti I. kerületi állami gimnáziumhoz került. 1886-ban bölcsészdoktori címet szerzett, majd 1888 októberében tornatanár lett, és e minőségében 1898-ig működött (Szinyei 1891–1914).

Vajda Károly fordítása 1894-ben, görög nyelvről született, és *Epiktétosz kézikönyvecskéje* címmel jelent meg Fehértemplomban. A kiadást egy Epiktétoszt és a sztoicizmust röviden bemutató Előszó nyitja, amelyben a fordítás motivációjáról is ír: „Mióta Pesten 1825-ben Mokry Benjamin [...] kiadta Epiktétosznak 'Kézikönyvecskéjé'-t, azóta az irodalmi nyelv annyit haladt, hogy az azon korbeli művek nyelvezete a jelen időkéhez viszonyítva, ha nem is érthetlenné, de legalábbis élvezhetlenné vált. Ez indított engem arra, hogy nevezett munkától önállóan újból fordítsam magyarra a stoa egyik legkiválóbb mesterének tanait” (Vajda 1894: 5). Az Előszót a *Kézikönyvecske* görög és latin, valamint nemzeti nyelvű kiadásainak, illetve a róla szóló értekezéseknek a listája követi. Ebben szerepel Mokry munkája is, de Thordaié nem, s mivel az ő nevét máshol sem említi, joggal feltételezhetjük, hogy Vajda sem ismerte Thordai fordítását. Vajda szövegváltozata Mokry 52 fejezetes felosztásával szemben már a modern 53 fejezetes felosztást követi, és nyelvezetében is sokkal közelebb áll a modern normákhoz.

4.4. Sárosi Gyula fordítása

A modern magyar szövegváltozatok sora a 20. század közepén kezdődött Sárosi Gyula 1942-ben *Epiktétosz Kézikönyvecskéje vagyis a stoikus bölcs breviáriuma* címmel megjelent fordításával, amelynek néhány éven belül három kiadása is született. Ez a szöveg 1991-ben faksimile kiadásban is megjelent a Móra Kiadónál. Sárosi forrása Heinrich Schenkl 1916-os kiadásának görög szövege volt. A fordítás az Officina Kiadó *Kétnyelvű klasszikusok* sorozatában jelent meg, párhuzamos görög–magyar szöveggel.

E fordításhoz Kerényi Károly, a sorozat elindítója írt előszót, aki így ajánlja a művet az olvasó figyelmébe: „Hogy most ezt [...] közreadjuk, azt a szolgálatot szeretnők tenni az olvasónak, amit Rusticus mester Marcus Aureliusnak: alkalmat adni arra, hogy rátaláljon Epiktétosra. Kérjük, fogadja úgy, ahogyan szántuk: nem a kiadók és a vásárlók filológus- vagy dilettáns-hiúsága kielégítéséül, hanem táplálékul, támogatóul, erősítőül – mesterül és jóbarátul.” Ezt úgy értelmezhetjük, hogy a szöveg elsősorban nem a filológiai pontosság szándékával, hanem a művelt nagyközöniség szellemi fejlődésének segítése céljából készült.

Sárosi fordítása 1978-ban látott ismét napvilágot az Európa Könyvkiadónál Steiger Kornél utószavával és jegyzeteivel, immár egyszerűen *Kézikönyvecske* címmel. E kiadás Zsolt Angéla klasszika-filológus, műfordító és az Európa Könyvkiadó szerkesztője pontosításaival készült. Zsolt Angéla évtizedeken át gondozta az Európa Kiadó antik fordításköteteit (például a *Bibliotheca Classica* sorozatot).

Az 1942-es kiadáshoz képest több helyen szórendi módosítások, a névelőhasználatot, központosítást, ragok használatát (pl. *-hoz* helyett *-nak*), vagy egy-egy betűt (pl.

az helyett ez, így helyett úgy, ilyen helyett olyan) illető változások figyelhetők meg benne, amelyek részben a szöveg eredeti kiadása óta eltelt harmincöt év közben bekövetkezett nyelvi változásokra vezethetők vissza. Ugyanakkor olyan, a terminológia közérthetőségét, „népszerűsítését” célzó változtatások is megjelentek az új kiadásban, amelyeket csakis az indokolhat, hogy a szerkesztő igyekezett a művet az olvasók minél szélesebb köre által befogadható irodalmi élménnyé tenni.

4.5. Steiger Kornél fordítása

A mű legfrissebb, Steiger Kornél által az Oldfather-kiadás görög szövege alapján készített fordítása 2014-ben jelent meg, majd 2016-ban a második, javított kiadása is napvilágot látott. Steiger Kornél filozófus, az antik görög filozófia szakértője, az Eötvös Loránd Tudományegyetem nyugalmazott egyetemi tanára, akinek filológiai is alapos munkája a legfrissebb vonatkozó kutatási eredményekre alapozva készült. A kötet fülszövege szerint: „a legfontosabb tanításokat röviden kifejtő *Kézikönyvecske* (*Enkheiridion*) terminológiai szempontból javított fordításban jelenik meg újra.” Lábjegyzet utal rá (a 285. oldalon), hogy a szöveg Sárosi fordításának figyelembevételével készült. Néhány rövid szövegrész csakugyan megegyezik a Sárosi-féle fordítással, de a legtöbb helyen alapos átalakuláson ment át a szöveg. A változások a nyelvi regiszter, a terminológia és a fordítási módszer tekintetében is jelentősek. Sárosi (Zsolt Angéla) szövege irodalmi szöveg, Steigeré szakszöveg. Előbbi ismeretterjesztő, olvasmányos jellegű terminológiát alkalmaz, Steiger tudományos. Sárosi (Zsolt Angéla) szövege a könnyebb feldolgozhatóság érdekében sokszor értelmezi, bővíti az eredetit, Steiger az eredeti jelentéseket megőrző, pontos, sokszor szó szerinti fordítást ad.

A különbségek végső soron arra vezethetők vissza, hogy a fordító miként értelmezi a szöveg funkcióját, illetve hogy milyen olvasónak szánja a szöveget. Ki lesz a szöveg felhasználója? A művelt, az olvasás élvezetét kereső ember (a „közönséges ember”, vagyis a filozófiai képzésben nem részesülő átlagember) vagy a filozófiai képzését megkezdett tanítvány? Epiktétosz (Arrianosz) szövege feltehetőleg ez utóbbi számára íródott, és Steiger ezt az eredeti olvasót is igyekszik reprodukálni munkájában, miközben Sárosi (és még inkább Zsolt Angéla változata) a műkedvelő átlagolvasót vette célba.

5. Összefoglalás

Nagy utat járt be a *Kézikönyvecske* a magyar nyelvben az elmúlt négyszáz évben. Fontos szerepet játszott a magyar bölcséleti nyelvhasználat megteremtésében és általában a magyar művelődés történetében is. Hosszú időn keresztül szolgált a művelt laikus közönség támaszaként és morális útmutatójaként nehéz időkben, mígnem a 21. század elején Steiger Kornél tollából megszületett az első olyan magyar szövegváltozat, amely a fordító szándéka szerint a mű eredeti olvasóközönségét és funkcióját is szem előtt tartotta, vagyis amelynek célja a tanítványoknak szóló szakszöveg reprodukálása volt. E századokon átívelő út állomásainak szemléltetésére idézem a

hat magyar szövegváltozatból a mű első szakaszát, amely Epiktétosz filozófiájának alapvetését adja:

Nemely dolgok az mi hatalmunkban vadnak, nemelliek ninczienek. Az mi hatalmunkban vagion az, hofi ne vélekedgiünk, hofi keuánniunk, hofi valamit ajcziunk, auagi el tauosztassunk: Es hofi egi szoual megh mondgiam: Minden mi czielekedetünk. Az mi hatalmunkban penigh ninczienek: az Test, az marha, az dicziret, az Vrasagok; Es hofi egi szoual megh mondgiam: Minden nem mi czielekedetink. (Thordai)

A' világi dolgok közzül némellyek tollünk függenek, avvagy hatalmunkban vagynak; némellyek pedig nintsenek. Hatalmunkban vagynak: a' dolgokról való *vélekedés*, a' *hajlandóság* azok eránt, *kívánása*, és *útálása* azoknak; egy szóval a' mellyeket mi magunk tselekszünk. Nintsenek hatalmunkban: a' test, pénz, jószág, ditsőség, hivatalok, egyszóval a' mellyek, nem mi magunktól származnak. (Mokry)

Vannak dolgok, melyek rajtunk múlnak, s vannak olyanok, melyek nincsenek hatalmunkban. Tőlünk függ a vélekedés, a vágy, az utálás; szóval minden, a mi saját tényünk. Tőlünk ellenben nem függnék a test, a vagyon, mások véleménye, a tisztségek, szóval minden, ami nem a mi tényünk. (Vajda)

Bizonyos dolgok hatalmunkban vannak, más dolgok nincsenek. Tőlünk függ a véleményünk, az ösztönös vágyunk, a törekvésünk és ellenszenvünk, egyszóval mindaz, amit egyedül alkotunk meg. Nem tőlünk függ a testünk, a vagyonunk, a hírnevünk és a tisztségeink, tehát mindaz, amit nem egyedül hoztunk létre. (Sárosi 1942)

Egyes dolgok hatalmunkban vannak, más dolgok nincsenek. Tőlünk függ a véleményünk, az ösztönös vágyunk, a törekvésünk és ellenszenvünk, egyszóval mindaz, amit egyedül alkotunk meg. Nem tőlünk függ a testünk, a vagyonunk, a hírnevünk és a tisztségeink, tehát mindaz, amit nem egyedül hozunk létre. (Sárosi–Zsolt 1978)

Bizonyos dolgok tollünk függenek, más dolgok meg nem. Tőlünk függ, hogy miként vélekedünk, mire van késztetésünk, mire törekszünk, mit háritunk, egyszóval mindaz, ami a mi dolgunk. Nem tollünk függ a testünk, a vagyonunk, a hírnevünk, a tisztségeink, egyszóval mindaz, ami nem a mi dolgunk. (Steiger)

A mai olvasó számára a 20. századot, de különösen a Vajda szövegváltozatát megelőzően készített fordítások a nyelv változása miatt már nem könnyen értelmezhetők. Sárosi fordítására azonban semmiképpen nem mondhatjuk azt, hogy mára nyelvileg elavult. Ez alapján tehát nem tűnne indokoltnak az újrafordítás. Ha Steiger szövegét Sárosi újrafordításának tekintjük (hiszen saját bevallása szerint Sárosi fordításának

figyelembevételével készítette sajátját), akkor az újralfordításnak egy egészen sajátos esetével állunk szemben, ahol nem a szöveg elavulása tette szükségessé az újralfordítást, hanem a szöveg funkciójának ártértelemezése. Természetesen mind az irodalmi, mind a filológiai megközelítésnek van létjogosultsága. Sárosi fordítását sokan olvassák és szeretik még mindig, és nemcsak a mű gondolati tartalma miatt, hanem mert szép a magyar szöveg. Ugyanakkor Steiger fordítása is fontos szerepet tölt be fordításirodalmunkban, hiszen az első filológiailag is pontos magyar változata az eredeti szövegnek. Így ma két olyan modern fordítása is rendelkezésünkre áll e kivételes filozófiai műnek, amely a saját mércéje szerint és a különböző olvasói elvárásoknak megfelelően remekül betölti szerepét.

Források

- Epictetus 1925. *The Discourses as Reported by Arrian, The Manual, and Fragments. With an English Translation by W. A. Oldfather. In Two Volumes. Vol. I. Discourses, Books I and II.* Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Epictetus 1928. *The Discourses as Reported by Arrian, The Manual, and Fragments. With an English Translation by W. A. Oldfather. In Two Volumes. Vol. II. Discourses, Books III and IV, The Manual, and Fragments.* Loeb Classical Library. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Epiktétosz 1628 k. *Epiktetusnak az jó erkölczről írot kezben hordozo köniueczkeie, magiar nieluen. Fordittatot Thordai Ianostol.* In: Keserű Bálint 1963. 27–43.
- Epiktétosz 1825. *Epiktetusnak kézikönyvetskéje, avvagy az életet akármelly állapotban kinek kinek magának tűrhetővé sőt kedvessé tehetésének mestersége; ford. görög-nyelvből és némelly jegyzésekkel, nem különben a' stoikusoknak erköltsitudománnyáról és annak nevezetesebb fogatkozásairól való rövid elmélkedéssel megbővítette Mokry Benjamin.* Pest: Petrózai Trattner Mátyás.
- Epiktétosz 1894. *Epiktetos kézikönyvecskéje.* Görögből fordította Vajda Károly. Fehértemplom: Wunder.
- Epiktétosz 1942. *Epiktetos kézikönyvecskéje vagyis A stoikus bölcs breviáriuma.* Ford. Sárosi Gyula. Előszó Kerényi Károly. (Kétnyelvű klasszikusok) Budapest: Officina Kiadó.
- Epiktétosz 1943. *Epiktetos kézikönyvecskéje, vagyis A stoikus bölcs breviáriuma.* Ford. Sárosi Gyula. Előszó Kerényi Károly. (Kétnyelvű klasszikusok) 2. kiadás. Budapest: Officina Kiadó.
- Epiktétosz 1944. *Epiktetos kézikönyvecskéje vagyis A stoikus bölcs breviáriuma.* Ford. Sárosi Gyula. Előszó Kerényi Károly. (Kétnyelvű klasszikusok) 3. kiadás. Budapest: Officina Kiadó.

- Epiktétosz 1978. *Kézikönyvecske*. Fordította Sárosi Gyula. (Az ókori irodalom kis-könyvtára. Szerk. Zsolt Angéla) Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Epiktétosz 1991. *Epiktétosz kézikönyvecskéje vagyis A stoikus bölcs breviáriuma*. Ford. Sárosi Gyula. Előszó Kerényi Károly. Faksimile kiadás. Budapest: Móra.
- Epiktétosz 2014. *Epiktétosz összes művei*. Ford., jegyz., utószó Steiger Kornél. (Electa) Budapest: Gondolat Kiadó.
- Epiktétosz 2016. *Epiktétosz összes művei*. Ford., jegyz., utószó Steiger Kornél. (Electa) 2. jav. kiad. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Heyne, Christian Gottlob (szerk.) 1776. *Epicteti Enchiridion Graece et Latine cum Scholiis Graecis et Novis Animadversionibus*. Cvravit Chr. Gottl. Heyne. Var-saviae: Apud Michaellem Groellivm.
- Schenkl, Heinrich (szerk.) 1916 [1894]. *Epicteti Dissertationes ab Arriano Digestae. Editio Maior*. 2. kiadás. Leipzig: Teubner.
- Schweighäuser, Johannes (szerk.) 1798. *Epicteti Manuale et Cebes Tabula Graece et Latine*. Lipsiae: Weidmann.
- Schweighäuser, Johannes (szerk.) 1799–1800. *Epictetae Philosophiae Monumenta: Epicteti Disserationum ab Arriano Digestarum*. Lipsiae: Weidmann.

Irodalom

- Ács Pál 2008. A késő reneszánsz meglazult pillérei. Sztoicizmus és manierizmus az irodalomban In: Mikó Árpád – Verő Mária (szerk.) *Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon, 16–17. század* (kiállítás a Nemzeti Galériában, 2008. március 28. – 2008. július 27.). Budapest: Magyar Nemzeti Galéria. 36–50.
- Ács Pál 2010. A hallgatás művészete – Rimay János és az újsztoikus ars dissimulandi. In: G. Etényi Nóra – Horn Ildikó (szerk.) *Színlelés és rejtőzködés. A kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest: L'Harmattan. 11–32.
- Bitskey István 1970. Thordai János manierizmusa. *Irodalomtörténeti Közlemények* 74. évf. 4. füzet. 527–530.
- Hendrik Nikoletta 2018. *Az állam, az egyén és a nevelés kapcsolata az antik filozófiában. Az epiktétoszi filozófiai képzés*. Doktori értekezés. Budapest: ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola. https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/40563/Dissz_Hendrik_Nikoletta_Filozofiatud_V%C3%89GLEGES.pdf (Letöltve 2022. 04. 25.)
- Kenyeres Ágnes (szerk.) 1967–1994. *Magyar életrajzi lexikon I–IV*. Budapest: Akadémiai. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Letöltve: 2022. 04. 25.)

- Keserű Bálint 1963. Epiktétosz magyarul – a XVII. század elején. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 3. 3–44.
- Keserű Bálint 1966. A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. *Acta historiae litterarum hungaricarum* 6. 3–21.
- Klaniczay Tibor 1960. A magyar későreneszánsz problémái (Stoicizmus és manierizmus). *Irodalomtörténet* 48. évf. 1. sz. 41–61.
- Merényi Varga László 1973. Thordai János Epiktétosz-fordításának stíluskérdéséhez. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 13. 99–109.
- Molnár Antal 2009. Az első magyar nyelvű Epiktétosz-fordítás szerzőségének kérdéséhez. In: Császtvay Tünde – Nyerges Judit (szerk.) *Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek* (Humanizmus és gratuláció). Budapest: Balassi Kiadó, MTA Irodalomtudományi Intézet. 261–264.
- Szinnyei József (1891–1914). *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-irok-elete-es-munkai-szinnyei-jozsef-7891B/> (Letöltve: 2022. 04. 25.)
- Varga Imre 1968. Thordai János zsoltárainak forrásáról és manierizmusról. *Irodalomtörténeti Közlemények* 72. évf. 5. füzet. 541–554.
- W. Salgó Ágnes 2000. Adalékok Sebald Heyden munkásságához és Thordai János Epiktétosz fordításához. *Magyar Könyvszemle* 116. évf. 3. szám. 266–284.